

Kolumbán Vilmos József

Gróf Széki Teleki József és Backamadarasi Kiss Gergely

Teleki József apja eredetileg a kolozsvári kollégiumban akarta taníttatni az addig Bod Péter felügyelete alatt tanuló fiát, de mert Bethlen Kata kolozsvári házában ekkortájt Pápai Páriz András lakott és a nagyszony nem tudta Teleki László rendelkezésére bocsátani a maga házát, így fiai a losonci gimnáziumban tanultak. Teleki József 1745-től 1748-ig volt az iskola növendéke, s ez alatt ismerkedett meg a Kármán családdal, s az 1748 és 1753 közti időszakban három nevelő is foglalkozott vele mint magántanulóval. Ezek közül csupán Magdeburg Károly tanítónak maradt fenn a neve, aki megalapozta az ifjú Teleki matematika iránti szeretetét. 1753-tól ismét Bod Péter közelébe került, amikor nevelőjével együtt átköltöztek Magyarigenbe. A híres erdélyi polihisztortól, aki nagyon sokszor egyéb elfoglaltsága miatt nem tudott kellőképpen foglalkozni tanítványával, két évig filozófiát, teológiát és általános történelmet tanult, s ugyancsak ő oltotta az ifjú grófba a magyar történelem és irodalom iránti érdeklődést is.

A magániskola elvégzése után a fiatal Teleki József az erdélyi főnemesekehez mérten gazdag, európai mércével összehasonlítva viszont szerényebb erzsénnyel vágott neki a külföldi tanulmányoknak. Peregrinációját gondos és alapos felkészülés előzte meg. Apja, Teleki László, bár anyagi lehetőségei alapján nyugodtan megtehetette volna, hogy fia peregrinációjának se időbeli, se pénzbeli korlátokat ne szabjon, Teleki József számára mindössze 16 hónapot engedélyezett. Ennyi idő alatt kellett beutaznia Svájcot, Hollandiát, Franciaországot és Itáliát. Óvatosságának és körültekintésének több oka is volt. Mivel a családban 15 gyermek született, a felnőttkort azonban mindössze négyen érték meg, nagyon odafigyeltek az életben maradt gyermekekre. A Teleki családban a külföldi tanulás sem volt igazán sikeresnek mondható. Teleki József bátyja, Teleki Pál 1752-ben indult a göttingai egyetemre Halmágyi Istvánnal, de mint később kiderült, semmiféle fogékonyságot nem mutatott a tudományok iránt. Halmágyi váratlan hazatérése után apja őt is hazarendelte. Későbbi sorsa tragikusra fordult. Nagy adósságba keveredett, 1755-ben pedig elszökött otthonról és a porosz hadseregben próbált szerencsét, majd nyomorúságos körülmények közt halt meg Odera-Frankfurtban.¹

¹ F. Csanak Dóra: *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1983, 23.

Teleki József külföldre utazása sem volt problémamentes. Családi hosszas közbenjárásra két rokonával, Teleki Sámuellel és Teleki Ádámmal egyszerre kapta meg a kiutazáshoz szükséges iratokat, s ennek birtokában 1759 nyarán indult el Budáról. Eredetileg Göttingába akart utazni, de a hétéves háború miatt nem mehetett Németországba. Végül – Székely Ádám gróf tanácsára – Bázelt választotta. Szintén Székely Ádám gróf mutatta be a matematika iránt nagy érdeklődést mutató Telekit a két Bernoullinak.²

A híres svájci egyetemi városban összesen kilenc hónapot töltött, s talán ez volt peregrinációjának legjelentősebb állomása is. Itt került kapcsolatba és ismerte meg személyesen a kor egyik híres matematikusát, Bernoulli Dánielt. Miután Bernoulli Dániel meggyőződött a gróf tudomány iránti őszinte érdeklődése felől, túllépett a szigorú értelemben vett tanítótanítvány kapcsolaton és életre szóló barátságot kötöttek. Teleki már megérkezésének napján felkereste a híres tudóst, aki beleegyezett abba, hogy számára soron kívüli előadásokat tartson. A vele való találkozás kihatott Teleki egész életére. Bernoulli nemcsak a matematikai ismeretekre tanította meg, hanem egy idő után szinte barátjaként tartotta számon Telekit, akivel adott esetben közéleti, alapos matematikai és fizikai ismereteket feltételező vitát is folytattak. Bernoulli barátsága abban is megnyilvánult, hogy Teleki az ő ajánlásával mehetett Leidenbe, és szívesen fogadták a párizsi tudós társaságban is. Tanulmányi útja után sem szakította meg a kapcsolatot Bernoullival. Később, amikor Teleki már fontos tisztségeket töltött be és a magyar közélet egyik kiemelkedő és elismert személyisége lett, több levelet is váltott Bernoullival, és a tudós is informálta Telekit a maga kutatásának eredményeiről. Mindamellet, hogy Teleki kiválóan értett a matematikához, soha nem lett tudós belőle. Matematikai tanulmányait viszont hasznosítani tudta, ugyanis nem sokkal hazatérével részt vett egy nemzetközi vitában, s a tudóstól eltanult valószínűség-számítást mind a tankerületi főigazgatói teendőinek ellátásában, mind pedig a családi életében is alkalmazta.

Bázeli tartózkodása alatt nem hanyagolta el a többi professzor (Johann Bernoulli, Johann Rudolf Iselin, Jacob Christoph Beck) óráinak látogatását. A tudományok iránti fogékonysága nemcsak a matematikusnak, hanem a többi tanárnak is feltűnt. A matematika mellett előszeretettel hallgatta a jogot és többször is beszélgetett a teológiát tanító Beckkel is. De bázeli tartózkodása alatt leginkább Bernoulli tudománya volt rá nagy hatással, aki a főnemest nemcsak a modern matematika alapjaiba vezette be, hanem saját tudományos eredményeit is közölte vele. Így, amikor megérkezett Leidenbe, tudós-nak kijáró tisztelettel fogadták, és neki jutott az a megtisztelő feladat is, hogy bemutassa Bernoulli eredményeit a németalföldi tanárok előtt.³

A németalföldön eltöltött tanulmányok alatt nem annyira a tudományokkal, hanem inkább Hollandia társadalmának megismerésével foglalkozott.

² F. Csanak Dóra: *i. m.* 66.

³ Uo. 69.

Élénk társasági életet élt. Meglátogatta a holland könyvtárakat, érdeklődéssel figyelte a gazdasági életet meghatározó kereskedelmet is.

Hollandiából 1760 őszén utazott Párizsba. A francia tudósokat a Bernoulli-től kapott ajánlólevelekkel kereste fel. Itt már nem szervezett keretek közt képezte tovább magát, hanem Bernoulli egyik matematikus ismerősének, Alexisi-Claude Clairaut tudósna ingyen magánórát látogatta, s ő mutatta be az erdélyi grófot a matematikusoknak és a francia felvilágosodás kiemelkedő személyiségeinek. Párizsból 1761 tavaszán indult haza és még azon év nyarán feleségül vette Roth Johannát, majd apja tanácsára a közéletbe vetette bele magát. Kapcsolatba került a bécsi udvar magas rangú tisztviselőivel, illetve az erdélyi értelmiséggel is.

Gyermekei megszületése után, a korabeli főúri családok szokásaihoz illően, nevelőt keresett. Ezt a lépését gondosan és alaposan előkészítette. Kikérte egykori bázeli peregrinustársa, a későbbi nagyenyedi professzor, Kovács József véleményét, és egyeztetett az erdélyi főurakkal is. Ez után jutott arra az elhatározásra, hogy a hazai eminens diákok közül választ nevelőt. Így került előtérbe Kiss Gergely neve, aki már bizonyította nevelői rátermettségét a Tholdalagi László fiainak tanítása során.⁴ Teleki elhatározásának komolyságát bizonyította az is, hogy az 1765 nyarán a külföldre készülő Kiss Gergelyt hasznos tanácsokkal és ajánlólevelekkel látta el.

Az alumnus

Kiss Gergely, aki egy backamadarasi kisnemesi családból származott, Teleki születésének évében, 1738-ban jött a világra. Tanulmányait a helyi iskolában kezdte el Hadnagy Ferenc és Katona Ferenc tanítók vezetésével.⁵ 1751-ben szolgálóként iratkozott be a marosvásárhelyi kollégiumba, ahol Toldalagi László fiainak nevelője lett. Jó képességeire már diákkorában felfigyeltek. Életrajzírója, Pálffy Dénes azt jegyezte fel Kiss Gergely egyik legációjáról, hogy – a patrónusi beszámoló szerint – a főnemes kérdéseire csupán egyetlen diák tudott válaszolni, aki sánta volt (Kiss Gergely ugyanis csípőficammal született). Kollégiumi tanulmányait 1764-ben fejezte be. A marosvásárhelyi kollégiumtól még azon év áprilisában kézhez kapta a *Testimoniumot*, amellyel az iskola azt igazolta, hogy Kiss Gergely befejezte tanulmányait, záróvizsgát tett és megkapta a marburgi akadémia ösztöndíját.⁶ Ugyancsak

⁴ „Gregorius Kiss paedagogarcha filiorum ill[ustrissimi] comitis Ladislai Toldalagi, logicae praec[ceptorum] adessor, s[ancti]s[simae] theologiae praeses [...], acad[emias] salutavit, professor Acropolitanus dissertissimus.” Tonk Sándor: *A marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága, 1653–1848*. Szeged 1994, 81.

⁵ Sipos Gábor: Maroszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig. In: Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Bukarest 1980, 110.

⁶ „Praelaudatum Iuvenem Gregorium Kis Theologum, strictae Censurae subiectum sedulo examinavimus, invenimusque Eundem a Studiis egregiisque animi dotibus

április folyamán jelentkezett a Guberniumnál is, hogy engedélyt kérjen a külföldi útra. Ezt a *Littera Passualest* május 7-én kapta kézhez.⁷

Arról, hogy Kiss Gergely miként került kapcsolatba Teleki Józseffel, semmiféle feljegyzés nem maradt fenn, s pontosan az sem tisztázott, hogy ki ajánlhatta őt Teleki figyelmébe. Annyi viszont bizonyos, hogy amikor Kiss külföldre indult, már kapcsolatban volt a főúrral, illetve az sem kétséges, hogy a főnemes úgy tekintett rá, mint gyermekei leendő nevelőjére. Ezt bizonyítja Bernoulli Telekihez címzett levele, amelyben helyesli a gróf nevelőválasztását. Csanak Dóra szerint erre 1766-ban került sor, amikor Teleki fia két éves volt, s Bernoulli még ebben az évben üdvözölte a főnemest, hogy művelt peregrinust szemelt ki nevelőnek.⁸ Talán ez is közrejátszhatott abban, hogy – a *Testimonium*ban foglaltak ellenére – végül nem Németországban, hanem Svájcban tanult. Azt is elképzelhetőnek tartjuk, hogy Kiss Gergely tanulmányi költségének egy részét Teleki fizethette, aki 1764–1765 telén a Főkonviztórium anyagi támogatását is kérte Kiss Gergely érdekében. 1765 áprilisában az egyházi főtanács 200 forintot utalt ki Kissnek, aki ennek birtokában 1765 nyarán indult külföldre.⁹ Teleki részletekbe menő tanácsokkal és utasításokkal látta el a peregrinust, pontosan megszabta tanulmánya útvonalát, illetve ajánlólevelet is írt számára.

Kiss Gergely részletesen tájékoztatta Teleki Józsefet a maga tanulmányi útja felől. A főúrnak címzett levélből tudjuk, hogy nemcsak tanulmányi kérdésekben hallgatott Telekire. A gróf ajánlását az utazás során is szem előtt tartotta. Hogy pontosan mikor indult el, nem tudjuk, de utazásának németországi állomásairól híven tudósította a patrónust. Ausztriáig a szegény peregrinusok utazási szokásait követhette, vagyis parasztszekéren utazhatott. Ausztriában hajóra ült és így utazott Straubing, Ingolstadt és Neuburg érintésével Ulmba. Teleki tanácsát követve, Augsburgba szeretett volna eljutni, de erre nem volt lehetősége, s ezért azt a levelet, amelyet a főúr Samuel Urlsperger augsburgi espereshez címzett, postára kellett tennie.¹⁰ Ulmtól postakocsival utazott tovább Schafhausenbe, ahol megnézte a helyi látnivalókat, többek közt a

dignum, ut semet ipsum uberius excolendi fine, Academias exterar salutet, ac Beneficium, quod ex Pientissima serenissima Landgravii Hasso–Casselani in Academia Marburgensi Munificentia Theologis Transilvanis iam atiquitus collatum habetur.” A *Testimonium* teljes szövegét ld. Gönczi Lajos: *A székelyudvarhelyi ev. reform. kollégium múltja és jelene*. Székelyudvarhely 1895, 21–22.

⁷ Gönczi Lajos: *i. m.* 23–25.

⁸ F. Csanak Dóra: *i. m.* 326. Ld. még: Bernoulli Dániel levele Teleki Józsefhez, Bazel 1766. augusztus 2. Magyar Országos Levéltár, P. 654. 8. d. 31.

⁹ Kolumbán Vilmos József: Adalékok Kiss Gergely peregrinációjához. In: *Református Szemle* 2011/1, 88–99.

¹⁰ „[...] dicséretesen hoztak az ulmai hajósok egészen Ulmáig, de azt meg nem nyerhetém tőlük, hogy Augsburg felé jöjjenek, hanem per Straubing, Ingolstadt, Neuburg utoztanak, és így távulra vetődém Augsburgtól, ennek látásával sem magam kívánságának, sem pedig nagyságod parancsolatainak eleget nem teheték.” Kolumbán Vilmos József: *Adalékok Kiss Gergely peregrinációjához* 95–96.

rajnai vízesést, majd Bázél felé vette útját. Augusztus 17-én érkezett meg a svájci egyetemi városba. Fogadtatása nem mindennapi volt. Beszámolója szerint legelőször a bázeli egyetem rektorával, Jakob Christopf Beckkel találkozott, aki rögtön intézkedett, hogy 14 napra az Erasmianumban adjanak neki szállást és teljes ellátást, majd részletesen kikérdezte Teleki felől és sajnálkozását fejezte ki a főúr betegsége hallatán.¹¹ Ezután Daniel Bernoullit kereste fel, aki a peregrinust szintén meleg fogadtatásban részesítette, és nagy örömmel hallgatta a Telekiről szóló beszámolóját, majd pedig részletesen kikérdezte tanulási szándékai felől. Kiss Gergely elmondta, hogy elsősorban matematikát szeretne tanulni. Bernoulli az öccséhez, Johannes Bernoullihoz küldte ezzel a kéréssel. Kiss felkereste a többi tanárt is, akik szintén baráti üdvözlőket küldtek Telekinek, illetve készségesen segítettek a peregrinusnak. Ahogyan annak idején Telekinek, úgy Kissnek is lehetősége volt megnézni a bázeli egyetemi könyvtárat. Ugyanis amikor Johann Rudolf Iselin jogászprofesszor megtudta, hogy a peregrinus nem marad Bázélben, a könyvtárat a nyári vakáció ellenére is kinyitotta előtte és részletes bemutatta azt.

Kiss úgy döntött a Daniel Bernoullival folytatott beszélgetés után, hogy Bernben fog tanulni. Elsősorban matematikában kívánt elmélyedni, de mert Daniel Bernoulli nem tanított és magántanítványt sem vállalt, öccsét, Johannes Bernoullit ajánlotta számára, hogy az ő előadásait látogassa.¹²

Exkurzus

Backamadarasi Kiss Gergely peregrinációjának számos kérdését még mindig nem sikerült megnyugtató módon tisztázni. Így például továbbra is megválaszolatlan, hogy hol és mikor tanult, noha minden jel arra mutat, hogy a marosvásárhelyi tógátus 1765 elején kapta kézhez a kollégiumi bizonyítványt, illetve ugyanekkor szerezte meg a külföldi tanuláshoz szükséges guberniumi és császári engedélyeket, sőt az év közepén 200 forint támogatást is kapott a Főkonzisztóriumtól, és ennek birtokában indult külföldre. A szakirodalom szerint Kiss Gergely 1765 nyarán indult útnak.¹³ Viszont a Teleki

¹¹ Kolumbán Vilmos József: *Adalékok Kiss Gergely peregrinációjához* 95–96.

¹² „Megmondottam Bernoulli Dániel uramnak ezen kételkedésemet az okokkal egyjütt, s őkegyelme maga így deliberált, hogy consideratis considerandis mennyek által most Bernába, vagyon úgymond ott is a physicaban és mathesisben alkalmas professor, attól sokat lehet épülni, azután vegyek ha tetszik egy-két hónapot az itt való mulatásra és azalatt, ami amott elmaradna, kipótolhatom.” Backamadarasi Kiss Gergely levele Teleki Józsefhez. Bern, 1766. augusztus 26. Bővebben ld.: Kolumbán Vilmos József: *Adalékok Kiss Gergely peregrinációjához* 96–97.

¹³ Gönczi Lajos: *A székelyudvarhelyi ev. reform. kollégium múltja és jelene*. Székelyudvarhely 1895. Gönczi Lajos: *Emlékbeszéd Kis Gergely felett, halálának századik évfordulója alkalmából*. In: *A székelyudvarhelyi evang. reform. collegium értesítője az 1886/87. iskolai évről*. Székelyudvarhely 1887, 9–30. Gönczi Lajos: *Kis Gergely*. In: *Protestáns Közlöny* 1887, 206–208. Kis Ferencz: *A székely-udvarhelyi ev. ref. collegium történelme*. Székelyudvarhely 1873. Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely*. Kolozsvár 2005.

Józsefhez címzett két levelét 1766-ban, illetve 1767-ben keltezte. A kérdést az bonyolítja, hogy az első levélben, amelyet 1766. augusztus 27-én írt, úgy beszél az utazásról, illetve Bázélbe való megérkezésének körülményeiről, mint egészen friss eseményről, és a bázeli professzorokkal való találkozásról is úgy tudósítja a főurat, mint ami először történt meg.¹⁴ A második levelében, amelyet 1767. július 17-én keltezett, a következőt írja Telekinek:

„Eltölték méltóságos gróf úr egy akadémiai esztendőt e jó Bernában Isten kegyelméből jó békességben és mindeddig jó egészségben, hallgattam három professzorokat: tiszteletes Salchli és Stapfer János uraimékat a theológiában, harmadikat egy Kocher nevűt sidó és arabs nyelvekben.”¹⁵

A két levél datálásának tanúsága szerint Kiss Gergely 1766 nyarán érkezett Svájcba. A helyzetet viszont az bonyolítja, hogy Kiss Gergely neve ott áll a berni egyetem segélyezettjeinek névsorában. A bejegyzés szerint a segély folyósítása 1766. január 1-től kezdődött és 1768 augusztusáig tartott. Mivel bővebb adat nem áll rendelkezésükre, ezt a kérdést továbbra is megoldatlannak kell tekintenünk, hacsak nem merül fel a pontatlan datálás lehetősége.

A másik tisztázatlan kérdés az, hogy mikor tanult Bázélben és Bernben? Ebben a vonatkozásban életrajzíróinak véleménye is megoszlik. Egy részük csak a bázeli, más részük viszont a berni egyetemmel hozzák összefüggésbe Kiss Gergely nevét.¹⁶ Első életrajzírója, Pállfy Dénes szerint csak Bázélben tanult. A Kiss belső tanítványi köréhez tartozó Pállfy, aki tanulmányai végétével is kapcsolatba maradt tanárával, sőt ott volt halálos ágyánál is, több mindent tudott mestere bázeli tanulmányútjáról. Pállfy az az egyetlen forrás, akitől tudjuk, hogy Kiss megszorongatta annak idején Klapared gyakorlati

Kolumbán Vilmos József: *Adalékok Kiss Gergely peregrinációjához* 88–99. Mózes András: *Backamadarasi Kiss Gergely (1738–1787)*. In: *Református Szemle* 1982, 187–193. Pálfalvi Pál: *Baczkamadarasi Kis Gergely (1737–1787) emlékezete*. In: *Református Szemle* 2003/1, 74–78. Pállfy Dénes: *Backamadarasi Kiss Gergely életrajza*. In: *Erdélyi Prédikátori Tár* 1833, 122–147. Szabó Miklós – Szögi László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken, 1701–1849*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 1998, 264. Szinnye József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest 1899. Újra kiadva: 1980–1981. VI. kötet, 291. Török István: *Adalékok a székely-udvarhelyi ref. kollégium történetéhez*. In: *Protestáns Közöny* 1888, 161–162; 172–173; 181; 188–189. Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest 1977, 318. stb.

¹⁴ „Ulmából Schafhausenig diligenton jöttem csak másodmagammal, egy clericussal, ott egy nap mulattam, míg a Rheinfallt és holmi egyéb dolgokat megláthattam, onnan extra juston jöttem Baselbe és érkeztem 17^a praesentis.” Kolumbán Vilmos József: *Adalékok Kiss Gergely peregrinációjához* 96.

¹⁵ Kiss Gergely levele gróf széki Teleki Józsefhez. Bern, 1767. július 17. Magyar Országos Levéltár, P. 654. 31. tétel. Kiss Gergely, 1766–1781. 144–145. A levelet közölte: Kolumbán Vilmos József: *Adalékok Kiss Gergely peregrinációjához* 97–99.

¹⁶ A Kiss Gergelyről szóló szakirodalom részletes ismertetését ld. Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely*. Kolozsvár 2005, 9–16.

teológus tanárt egy disputáción. Klapared mellett Pálffy név szerint említi a többi tanárt is: Bernoullit, Becket és Iselint. Tehát Pálffy és Bernoulli Teleki-nek címzett levele adataira támaszkodva nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy Kiss Bázelen is tanult, vagy legalábbis rövidebb-hosszabb időt töltött el ott.

A berni egyetem segélyezettjeinek névsorából viszont azt is tudjuk, hogy Kiss 1766 januárjától 1768 augusztusáig részesült tanulmányi segélyben. Ennek azonban ellentmond Kiss azon levele, amelyet 1767. július 17-én írt Teleki-nek. Ebben a Bernben töltött első akadémiai esztendőről számolt be, és Bernből írta azt a levelét is, amelyet 1768 elején küldött a Főkonzisztóriumnak. Az ellentmondást nem tudjuk feloldani a rendelkezésünkre álló adatokkal, így továbbra is nyitott kérdés marad, hogy az erdélyi peregrinus mennyi időt töltött a két városban.¹⁷

Bernben

Nem ismerjük annak dátumát sem, hogy Kiss Gergely mikor utazott Bernbe. Csupán annyit tudunk, hogy 1766. január 1-től tanulmányi segélyben részesült. Arról sincs tudomásunk, hogy az előzetes elképzelésnek megfelelően matematikát tanult volna Bernben. Teleki-nek küldött beszámolójából tudjuk, hogy matematika helyett a teológiai tárgyakat, illetve a zsidó és arab nyelveket hallgatta. Név szerint megemlíttette professzorait is, de részletesebben csak a Wolff-tanítvány, Johann Friedrich Stapferről beszélt. Megjegyzése szerint Stapfer megfontolt, nagyon jól felkészült tanár volt, aki műveiben és előadásain egyaránt hivatkozott a Szentírásra és „a jó és egyenes okoskodásra”.¹⁸ Levelében beszámolt további terveiről is. A nyári szünidő alatt francia nyelvtanulás végett szeretett volna Lausanne-ba utazni. A másik lehetőség a bázeli utazás lett volna, hogy ott régi vágyának megfelelően matematikát tanuljon Bernoullitól. Utóbbiról viszont ideiglenesen lemondott, mert:

„[...] midőn alattomban vizsgálódtam volna, vettem észre, hogy könnyen megeshetnék az, hogy az idevaló academicus senatus rosszul venné,

¹⁷ A Főkonzisztórium levele Backamadarasi Kiss Gergelyhez, 1768. március 20. A Református Főkonzisztórium levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában. 1768/11. (A továbbiakban: FőkonzLvt.). Illetve: A Főkonzisztórium levele Backamadarasi Kiss Gergelyhez, 1768. május 7. FőkonzLvt. 1768/23.

¹⁸ „Kiváltképpen, hogy Stapfer uramat hallgathattam és hallgathatom különös szerencsémnek tartom, becsülli a világ Friedrich Stapfer uramnak munkáit, de ezen mi professzorunk nem kevésbé erősnek mutatja magát a tanításban, mint amaz az írásaiban: kevés szóval beszél de mégis sokat mond és világosan, senki szavára nem esküszik, hanem csak a jó és egyenes okoskodásra, ahol annak helye van és a Szentírásra, egyszóval olyan professori ember, amineműt sokszor ezelőtt hallgatni óhajtottam vala.” Backamadarasi Kiss Gergely levele Teleki Józsefhez. Bern, 1767. július 17. Kolumbán Vilmos József: *Adalékok Kiss Gergely peregrinációjához* 97–98.

ha valaki bernai alumnusnak tartatván Baselben mulatna, Lausanna iránt pedig semmi kérdés nincsen, mivel az ottan való academia úgy tartatik, mint egy a bernaival [...].¹⁹

A Kiss Gergely külföldi peregrinációjára vonatkozó további adataink igen szegényesek. 1768 elején az Erdélyi Református Főkonzisztórium hosszas mérlegelés és megfontolás után hívta meg őt az egy évvel korábban megüresedett székelyudvarhelyi gimnázium rektori tisztségére. A szándék komolyságát azzal is kifejezésre juttatták, hogy évi 300 forintot ígértek (ez ugyan elmaradt az erdélyi kollégiumok professzorainak évi 400 forintos fizetésétől, de még így is tekintélyes összeget jelentett).²⁰ Ő pedig elfogadta a kecségtető ajánlatot, és júniusban megkapta a Főkonzisztóriumtól kiutalt 200 forintot is, hogy ebből fedezze hazautazása költségeit.²¹

Teleki gyermekeinek nevelője

Nem fér kétség ahhoz, hogy Kiss Gergely a Teleki gyermekeinek leendő nevelőjeként utazott külföldre. Erről tanúskodik elsősorban Bernoulli Telekihez címzett levele, amelyben üdvözli és helyesli, hogy a főúr Kisst választotta ki erre a célra.²² Arról viszont, hogy Kiss és Teleki hol és milyen körülmények között találkozott, semmiféle adatot nem ismerünk. Ebben a kérdésben nem fogadhatjuk el Csanak Dóra megállapítását sem, aki Teleki és Kiss találkozása, illetve Kiss kiválasztása kapcsán Kovács József udvarhelyi, később pedig nagyenyedi tanár közreműködését vetette fel. Csanak Dóra úgy tudja, hogy Kiss és a másik két kiválasztott nevelő a nagyenyedi kollégium hallgatója volt, s ezért Kovácsnak, mint a nagyenyedi kollégium professzorának lehetősége volt kiválasztani azokat a diákokat, akik megfeleltek Teleki igényeinek. Kiss Gergely viszont soha nem volt a nagyenyedi kollégium diákja. Szülőfaluja elemi iskolájának elvégzése után a marosvásárhelyi kollégiumban folytatta tanulmányait, s itt szerezte meg a végbizonyítványt is. Kovácsnak pedig sem udvarhelyi, sem pedig nagyenyedi kollégiumi tanárként nem volt rálátása a marosvásárhelyi kollégium diákságára.

¹⁹ Kolombán Vilmos József: *Adalékok Kiss Gergely peregrinációjához* 97–98.

²⁰ A Főkonzisztórium levele Backamadarasihoz a székelyudvarhelyi rektori meghívásról, 1768. március 20. FőkonzLvt. 1768/10.

²¹ A Főkonzisztórium levele Backamadarasihoz a tanári állás betöltéséről, 1768. május 7. FőkonzLvt. 1768/23.

²² „Je vous suis bien obligé, Monsieur, de la bonté que vous avez eue, de me procurer la connoissance de Mr. Gregoire Kiss; je l'ai trouvé fort prevenant tant du coté des moeurs que des connoissances; vous ne sauriez mieux choisir pour l'education de Mr. Votre fils [...].” Bernoulli Dániel levele Teleki Józsefhez. Bazel, 1766. augusztus 20. Magyar Országos Levéltár P. 654. 31. tétel. A levelet közölte: Jelítai József: Bernoulli Dániel és Clairaut levelei Teleki József grófhhoz. In: *Matematikai és Természettudományi Értesítő* 1938, 505.

Az viszont elképzelhető, hogy a marosvásárhelyi diákokat éppen a kollégiummal szoros kapcsolatot ápoló Teleki Sámuel – akit külföldi útjára Kovács József is elkísért – ajánlotta Teleki József figyelmébe. Kiss Gergely nevelői képességét és rátermettségét már korábban bizonyította, hiszen ő tanította Tholdalagi László fiait a marosvásárhelyi kollégiumban, s ebbéli munkáját a család is nagyra értékelte, ugyanis miután hazatért külföldről és elfoglalta a székelyudvarhelyi rektori tisztséget, első illusztris vendégeinek egyike éppen Tholdalagi István volt.²³

Kiss külföldi útjára minden valószínűség szerint Teleki József támogatásával indult el. Erről tanúskodnak Telekinek címzett levelei, amelyben részletesen beszámol utazásáról, bázeli fogadtatásáról és tanulmányi terveiről is. Úti beszámolójából kiderül, Németországban azokat a településeket kereste fel, illetve szerette volna felkeresni, ahol néhány évvel korábban Teleki is megfordult, és a főúr utasítására akarta meglátogatni az augsburgi esperest, Samuel Urspergert, aki annak idején a gróf figyelmébe ajánlotta a svájci akadémiát.²⁴ Bázeli fogadtatásának leírásából kiderül, minduntalan a gróf ajánlása hivatkozott, sőt később Bernből írt levelében is megemlíti, hogy az esetleges genfi útja során is jó hasznát venné a főúr ajánlásának vagy a rá való hivatkozásnak.²⁵

Teleki 1766-ban kezdett nevelőt keresni leendő gyermekei számára. Ekkor már konkrét elképzelése volt arról, hogy az milyen műveltséggel rendelkezék. Nem volt kérdés, hogy magas fokú matematikai képzettséget, reáliákban való jártasságot, illetve nyelvtudást vár el a nevelőtől. Mivel Kissnek Marosvásárhelyen nem igazán volt lehetősége elmélyülni a reáliákban, Bazelben elsősorban ezt a hiányt próbálta pótolni, amikor Bernoullinál jelentkezett. Valószínűnek tartjuk, hogy Teleki ezt is meghagyta a peregrinusnak.

A nyelvtudás terén Kissnek nem voltak nagy hiányosságai. Azt nem tudjuk pontosan, hogy mikor tanult meg németül, de ennek időszakát mindenképpen a marosvásárhelyi tanulmányok idejére kell tennünk. Bazelbe való megérkezéséről azt jegyezte meg a Telekinek szánt beszámoló végén, hogy a bázeli *helvetus* diákok nem tudnak sem németül, sem latinul.²⁶ Egy évvel később, az első berni tanév végén s a nyári vakáció kapcsán írta a grófnak, hogy Lausanne-ba akar menni francia nyelvet tanulni, s közben Genfben is

²³ Backamadarasi Kiss Gergely jelentése a gimnáziumról, 1769. március 15. FőkonzLvt. 1769/55.

²⁴ F. Csanak Dóra: *i. m.* 67. Ld. még Kolumbán Vilmos József: *Adalékok Kiss Gergely peregrinációjához* 96.

²⁵ „[...] szándékozom Genevaba is elmenni, ottan nagyságodnak sok esmeretsége lévén, tudom melly sok hasznát vehetném, ha nagyságod [2] adressét mutathatnám.” Uo. 98.

²⁶ „[...] ezen academiában most kevés idegen van, mind helvetus nagyobbára, azok is pedig sem deákul, sem németül nem tudnak, ritka franciául perfecte.” Uo. 97.

ellátogatna.²⁷ Utóbbi terve, azaz francia nyelvtanulása mögött is Teleki elvárása állhatott, bár ezt nem lehet egyértelműen bizonyítani.

Hogy végül miért nem lett mégis Teleki gyermekeinek nevelője, nem tudjuk. Elképzelhetőnek tartjuk viszont, hogy a székelyudvarhelyi gimnázium rektori tisztsége többet jelentett Kiss számára, mint a Teleki családban való nevelősködés, s 1768 elején ezért fogadta el a főkonzisztórium felajánlást, illetve a gimnázium elöljáróságának meghívását.

Itthon

Kiss Gergely 1768 szeptemberében tért haza a peregrinációból, október 20-án pedig elfoglalta a székelyudvarhelyi rektori széket. Beiktatására viszont egy hónappal később került sor, ugyanis a gimnázium gondnokai nem tudtak hamarabb megjelenni. Megbízatásának első hónapjai az iskola állapotának alapos felméréseivel teltek el. A Főkonzisztórium felszólítására 1769 elején küldte el a tapasztalatait, illetve a jövőre vonatkozó javaslatait is tartalmazó jelentését Nagyszebenbe. Részletes, mindenre kiterjedő levelében beszámolt a diákság létszámáról és az iskolában tapasztalt hiányosságokról, és külön kitért a tananyag, illetve a tankönyvek kérdésére is.

Kiss elődje, Kovács József és Benkő Sámuel conrector Leonard Ryssenius könyve alapján oktatta a teológiát. Az újonnan kinevezett rektor egyelőre nem kívánt változtatni ezen. A filozófiát szintén az elődök által bevezetett wolffiánus Baumeister compendiuma alapján adta elő. A jövőre nézve kifejtette, hogy a rendszeres teológiát három éven át kívánja tanítani: az első két évben dogmatikát, harmadik évben morális teológiát (etikát). Utóbbiról megjegyezte, hogy ezt tartja a lelkészi szolgálat alapfeltételének. Itt még nincs szó a svájci egyetemen tanult matematikáról, illetve a modern racionális gondolkodást és a hagyományos teológiát egyeztető hittudomány Székelyudvarhelyen való kifejtéséről; viszont a morális teológia fontosságának hangsúlyozása, illetve a conrectorok és a segédtanítók munkájának jobbítása érdekében kifejtett elvei mégis arra engednek következtetni, hogy miután a marosvásárhelyi kollégiumban bepillantást nyerhetett a wolffianista filozófiai rendszerbe, a helvét egyetemeken eltöltött időszak átformálta teológiai gondolkodását. Felvilágosult gondolkodásának nyomon követésében külön értelmet nyer az, amikor levelében, noha itt csupán egy rövid mondat szól erről, a korszerű compendiumok összeállításának szükségességét szorgalmazza, s így figyelmezteti a Főkonzisztóriumot a pontosan körülírt tanterv

²⁷ „[...] igyekezem Lausannaba menni és ottan mulatni novembernek kezdetéig a francia nyelvnek tanulása végett, és ezen utamat holnap jó reggel Isten segedelme által felvenni igyekezem. [...] Lausannaban minekutánna valami két vagy három hónapot eltöltök, szándékozom Genevaba is elmenni, ottan nagyságodnak sok esmeretsége lévén, tudom melly sok hasznát vehetném, ha nagyságod adressét mutatnám.” Kolumbán Vilmos József: *Adalékok Kiss Gergely peregrinációjához* 96 és 98.

fontosságára, a nevelés céljának meghatározására, illetve felveti még a matematikai ismeretek tanításának kérdését is.²⁸

Tanári munkásságának első teljes évében az erdélyi református kollégiumi oktatás reformok előtt állt. 1769-ben Kiss már aktívan részt vett az erdélyi református kollégiumok egységes tantervének összeállítására felállított tanügyi bizottságban, s többek közt őt bízták meg a tananyagként összeállított vagy magyar nyelvre fordított compediumok lektorálásával. A *Docendi Methodus* címmel kiadott tanterv megalkotásába sok olyan javaslat is bekerült, amelyet jelentésében már korábban megfogalmazott. Például: a teológia oktatása rendjén Pataki Sámuellel együtt szorgalmazta az etika tanítását, a történelem bevezetését az alsóbb osztályokba, illetve az elsajátított tananyag visszakérdezésére javasolt hetenkénti, illetve félév végi nyilvános záróvizsgát. Kiss Gergely javaslata a köztanítók státusának részletes leírásában is kimutatható. Fontosnak tartotta kiemelni, hogy a kollégiumokban nem tudósokat kell nevelni, hanem „emberséges jó keresztyén embereket”.

Az 1770 júliusában véglegesített tantervben külön rendelkeztek a székelyudvarhelyi gimnázium tananyagáról is. Mivel itt csak egyetlen tanár tanított, ezért az ő feladata volt a teológia, történelem, bibliai nyelvek, logika, filozófia, számtan és mértan tanítása. A segédrektor (conrector) feladatául pedig a görög és római kultúra, latin nyelv, földrajz és katekétika oktatását szabták.²⁹

A bevezetett tantervről szóló első jelentések 1773-ban készültek el a Főkonzisztórium előírásának megfelelően, Kiss azonban csak 1775-ben terjesztette fel jelentését. Ebből tudjuk, hogy nemcsak az előírt tananyagot tanította, hanem saját kezdeményezéséből ki is egészítette azt a reáliák tanításával. 1770 és 1775 között fizikát, aritmetikát, geometriát, trigonometriát, mechanikát, hidrosztatikát, aerometriát, optikát, katoptrikát és asztronómiát is előadott. A Főkonzisztórium elmarasztalta ugyan amiatt, hogy nem tett eleget a tanterv előírásainak, de nagy meglepéssel vették tudomásul a rektor plusz munkáját és igyekezetét.³⁰

Nyilván nem volt ideje, s talán felkészültsége sem arra, hogy alaposan mélyítse el a diákok tudását a felsorolt tantárgyak mindegyikében. Abban viszont nem kételkedhetünk, hogy megalapozta az esetleges későbbi peregrinusok reáliákban való jártasságát. Idevágó ismereteit csakis Svájcban sajátíthatta el, hiszen a marosvásárhelyi kollégiumban csak a matematikai alapfogalmakat ismerte meg, s később, amikor Teleki ajánlásával Bernoullinál jelentkezett

²⁸ Backamadarasi Kiss Gergely jelentése a gimnáziumról, 1769. március 15. FőkonzLvt. 1769/55.

²⁹ Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. I. kötet. Kolozsvár 1905, 165–166.

³⁰ „[...] sokkal többet tanított, mint a Norma kíván ő kegyelmétől, a mely szerint őkegyelme nem köteleztetik a Trigonometrianak, az Applicata Mathesisnek, a Phisicanak, a Jus Naturaenak és a Practica Philosophianak tanítására, de a mellyeket ő kegyelme el tanított.” A Főkonzisztórium válasza a beküldött kollégiumi jelentésekre. FőkonzLvt. 1775/90.

peregrinusként, a reáltudományokban szeretett volna elmélyülni. Telekinek címzett leveléből is kiderül, hogy miután a híres matematikus elfoglaltsága miatt nem adhatott magánórát, mindez nem szegte kedvét, sőt 1767-ben arról számolt be patrónusának, hogy a nyári vakációban el szeretne jutni Bernoullihoz.

Backamadarasi és Teleki szakmai kapcsolata a *Ratio Educationis* kiadása után lett újra erőteljessé. Erre az időszakra a székelyudvarhelyi rektor már többszörösen is bizonyította, hogy jártas a tanulmányi kérdésekben. Újjáépítette a gimnáziumot és egyre többet hallatta hangját az egyházkerületet általánosan érintő kérdésekben is.

Miután Teleki József hazatért európai tanulmányairól, aktív szerepet vállalt a református közéletben, illetve a református egyház iskolapolitikájának alakításában. Bár a marosvásárhelyi kollégiumban korábban népszerű wollfiánus eszmerendszer visszaszorulóban volt, Teleki felismerte, hogy az egyházi oktatás modernizálása a leibnizi és wolffi filozófia alapján képzelhető el, s minden eszközt megragadott, hogy előmozdítsa ezt a célt. 1763-ban az enyedi kollégiumnak adományozta Baumeister művét, mint ajánlott tankönyvet.³¹ 1772-ben a Főkonzisztórium kinevezte főkurátornak a marosvásárhelyi kollégium élére. Ezt a hivatalt haláláig megtartotta, sőt fiait is itt neveltette.³² Az 1781 utáni időszakban ő képviselte főkurátorként Bécsben az erdélyi reformátusok oktatásának ügyét, a kollégium gondnokaként pedig oroszlánrészt vállalt a felekezeti oktatás autonómiájának megőrzésére tett erőfeszítésekben is.

Az erdélyi református egyház tanügyi politikájával 1779 után került napi kapcsolatba. Az egyházkerület vezetősége tanárokból álló testületet állított fel, hogy megelőzze a császári iskolapolitika Erdélyre való kiterjesztését. A testület feladata az volt, hogy református tantervet dolgozzanak ki a felekezeti oktatás szempontjainak figyelembevételével. Hosszas előkészítés után, amelyben Kiss Gergely és Teleki is részt vett, a császári tantervvel szembeni fenntartásokat tartalmazó református iratcsomót éppen Teleki jutatta el az udvarhoz, éspedig azzal a céllal, hogy bebizonyítsák: a tervezet császári iskolareform összeférhetetlen a református kollégiumi oktatással. Telekinek viszont csak felemás eredményt sikerült elérnie. Közbenjárásának köszönhetően az udvar elismerte ugyan, hogy az előírt központi tantervet nem lehet

³¹ F. Csanak Dóra: *i. m.* 229.

³² Elképzelhetőnek tartjuk, hogy 1773-ban Telekinek is köze volt ahhoz, hogy Kiss Gergely volt a legesélyesebb jelölt a marosvásárhelyi kollégium üresedésben lévő egyik professzori állásának betöltésére. Hosszas, másfél évig tartó tárgyalássorozat után, amely alatt a marosvásárhelyi elöljáróság többször is a mellett foglalt állást, hogy Kiss szeretnék megválasztani, sőt udvarhelyi utódjára is konkrét javaslatot tettek, a Főkonzisztórium 1774 májusában végleg elutasította Kiss Gergely áthelyezését. Utólag jelentős fizetésemeléssel kompenzálták az udvarhelyi rektort: évi javadalmazását 300 forintról 400 forintra emelték. Ld. bővebben: Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely* 56.

alkalmazni a református kollégiumokban, de a császári udvar továbbra is magának tartotta fenn a középiskolai oktatás felügyeletének jogát. Teleki, aki tisztában volt a bécsi udvar szándékaival, és tudta, hogy a református iskolahálózat csak úgy működhet eredményesen, ha az iskolák irányítása az egyház kezében marad, hasznos tanácsokkal látta el a Főkonzisztóriumot és a püspököket. Tanügyi bizottsági tagként azt javasolta, hogy a reformátusok az egy évtizeddel korábban összeállított *Docendi Methodust* terjesszék fel az udvarhoz, mint az egységes református oktatást biztosító tantervet. Ugyanakkor megfontolandó példaként ajánlotta az egyház vezetőségének figyelmébe a bécsi tanterv normáliskolákra vonatkozó előírásait. Levelét a Főkonzisztórium továbbította a négy erdélyi kollégium tanáraiból álló testülethez. A testület 1783-ban fogott hozzá az érdemi munkához. Szem előtt tartották Teleki ajánlásait és pontról pontra véleményezték a császári tervezetet. Az előírt tankönyveket alaposan megvizsgálták, azokat a református felekezeti oktatás céljával összeegyeztethetetlennek minősítették és elutasították, s a főnemes tanácsa alapján ismételten kérték, hogy az iskolák felügyeleti joga maradjon meg az egyház hatáskörében.

1781. december 21-én Kiss Gergely írt Telekinek, és éppen az egységes, egész országra kiterjedő császári tanügyi rendeletről ír. Finoman érzékelteti, hogy a bécsi rendelkezés nem felel meg sem az udvarhelyi, sem pedig a többi erdélyi kollégiumnak, ezért arra kérte a főnemest, hogy járjon közbe az udvarnál.³³ Hogy Teleki válaszolt-e erre a levélre, nem tudjuk. Miután Kiss Gergely meghalt, özvegye elárverezte az egykori rektor könyveit, kéziratos hagyatékának sorsa pedig ismeretlen.

A fentiekből meglátszik, hogy Teleki kiemelten fontosnak tartotta az önálló felekezeti oktatás fenntartását és minden befolyását latba vetve próbálta elérni Bécsben, hogy az erdélyi reformátusok iskolahálózata lényeges változtatás nélkül maradjon fenn. Hozzáállása mégsem nevezhető konzervatívnak. Beszédeiben, tanügyi bizottságok elé tárt véleményeiben többszörösen is hangsúlyozta az anyanyelvű oktatás fontosságát, fájlalta, hogy a magyar nyelvnek egyre kevesebb becsülete van. Ugyanakkor tudatában volt annak is, hogy a magyar nemzet európai kultúrában való megmaradása, illetve a

³³ „Ezen szegény oskolának méltóságos és tekintetes curatorai illő felindulással vévén az üllő alól már kikölt új systemanak csak hírét is, annyival inkább annak mivoltát s következéseit szemlélvén, feltették őnagysága és az urak magok reflexioikat, rövidesen a dolognak nagyságára nézve, amely munkácskában ha talám egyebet nem is, azt avagy csak szemlélhetni, hogy mi is nagyságoddal együtt és nagyságod által a királyi felséges kegyelmet kérjük, óhajtjuk oskoláinkat az eleitől fogva tartatott törvényes igazgatásnak módja alatt hagyatni. Nagyságodra néznek a szemeink, s élünk erős reménységgel, hogy a nagyságod buzgósága, bölcsessége, a felségek előtt való nagy kedvessége kimunkálódja közönséges megmaradásunkat. Mi szent Istenünket imádjuk nagyságod életéért, s szent szándékában elősegíltetéséért.” Kiss Gergely levele Teleki Józsefhez, Székelyudvarhely 1781. december 21. Magyar Országos Levéltár, P. 654. 31. tétel.

nemzet fejlődése csakis az idegen nyelvek ismerete által valósítható meg. Ő maga több nyelven is beszélt. Anyanyelve mellett még gyermekkorában megtanult románul, latinul (utóbbit nem tartotta a legfontosabb nyelvnek), később pedig németül és franciául.³⁴

Kissnek csak az 1780-as évek közepén nyílt lehetősége pedagógiai meggyőződésének tágabb kifejtésére. Egyházkerületi főjegyzőként oroszánrészt vállalt a népiskolák tantervének kidolgozásában, amikor több olyan javaslatot is előterjesztett, amelyek a református egyház népoktatásról vallott állásfoglalásában hoztak radikális változást. Elengedhetetlenül fontosnak tartotta az egységes tanterv kidolgozását, szorgalmazta a tanügyi ellenőrzés állandósítását, az iskolaépületek modernizálását, a tanítóképzés elindítását. Telekihez hasonlóan ő is amellet foglalt állást, hogy falusi iskolákban ne tanítsanak latin nyelvet. A korábbi szokással ellentétben olyan tárgyak tanítását látta jónak, amelyeknek haszna van a mindennapi életben is: az írás-olvasást, az éneklést, a hit ágazatait, a „kegyes és becsületes élet törvényeit”, az aritmetikát, az ország és a nemzet történelmét, a földrajzot, a földmérést és „a házi gazdaságnak elementumait”. Felvilágosult gondolkodását tükrözi az is, hogy a korábbi nézőponttal szemben már nem feltétlenül a vallásosságból vezeti le a tanítás szükségességét, hanem azt a szülők „természeti kötelessége”-ként határozza meg. A nevelés célját már nem abban látja, hogy az elvezessen vallásosságra, hanem abban, hogy a gyermek az egyháznak, illetve a polgári társadalomnak legyen hasznára:

„A minden napi tapasztalás éreztetheti mely sok és nagy gonoszoknak légyen kútfeje a tudatlanság, a jó nevelés pedig és épületes tanítás, melly jeles hasznára szolgáljon mind az anya szent egyháznak, mind a polgári társaságnak. A természeti kötelesség szorítja a szülőket gyermekeiknek okos nevelésekre, az előjárókat is nem kevésbé unszolja a szorgalmatos vigyázásra.”³⁵

Telekivel egyetértésben szorgalmazta a matematika oktatásának kibővítését, a világtörténelem tanítását, illetve a teológiai oktatáson belül az erkölcs-teológia fontosságát is hangsúlyozta.

Felvilágosult gondolkodásának legjobb fokmérője a *Heidelbergi Káté*hez fűzött magyarázata. A több mint 500 oldalas kéziratot egykori tanítványai, uzoni Zajzon Lajos, kisborosnyói Tompa András, illetve uzoni Kováts Zsigmond jegyezték le.³⁶ Az erdélyi református teológiai hagyományokhoz és szokásokhoz

³⁴ F. Csanak Dóra: *i. m.* 337.

³⁵ Backamadarasi Kiss Gergelynek a főkonzisztóriummi rendelkezésekhez mellékelt kísérlőlevele. FőkonzLvt. 1786/187.

³⁶ Backamadarasi Kiss Gergely kátémagyarázata két példányban maradt fenn. *Katekesis Magyarazattya, mellyet leirt tiszteletes T. Kiss Gergely [...] Sz[ékely]Udvarhelyi Reff. Collegiumnak professor tanításában deákságában uzoni Zajzon Lajos [...] kisborosnyai Tompa András anno MDCCCLXXVI-dikban.* Kézirat a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában. Ms. 75. Illetve: *Udvarhelyi Reformatum Gymnasiumban philológiát, historiat*

igazodott és nem kötelezte el magát egyik teológiai irányzat mellett sem, hanem arra törekedett, hogy azáltal megvizsgált áramlatokat az erdélyi református igényeknek megfelelően alkalmazza. Ezzel magyarázható az, hogy a dogmatikai kérdésekben a protestáns ortodoxia előírásait követte, de gyakorlati teológiai megnyilatkozásaiban és az elvi pedagógiában a coccejanista, pietista, illetve a wolffianus hatást is érzékelhetjük.³⁷ A marburgi tanár eszméi főként a *Heidelbergi Káté*hoz fűzött magyarázatában jelentkeznek. Amikor például a református egyház tanítását védelmezi más vallást követőkkel szemben, soha nem kárhoztatja a többi felekezetet, hanem a wolffianus tolerancia jegyében polemizál velük.

Telekinél és Kissnél is megfigyelhető a hagyományokhoz való ragaszkodás, de ugyanakkor az újítás és jobbitás szándéka is. Teleki esetében a felvilágosodás jeles képviselőivel való kapcsolattartás, a modern tudományokban való jártasság, illetve azoknak magyar művelődésbe való alkalmazása igen csak kettős megítélés alá esik. Úgy tűnik, Teleki megrögzött felvilágosodás-ellenes volt a református egyház hagyományainak és régi, bevett szokásainak őrzőjeként; viszont a tanulmányi kérdésekben következetesen mutatott nyitottsága, a gyermekei nevelésének megszervezésekor kinyilvánított elvárásai, illetve a nemzetközi tudományos életben való megnyilvánulásai mind arra mutatnak, hogy a felvilágosodás híve volt. Közéleti és családi életének e kettőssége viszont nem ellentmondásos. Számára a régi és az új tökéletesen megfér egymás mellett, akárcsak több magyar vagy erdélyi híres személyiség esetében; illetve tudatában volt annak is, hogy a magyar közéletben mindkettőnek helye van, mivel a református ortodoxia és a felvilágosodás gondolatvilága kiegészíti egymás.

Kiss Gergely is Telekihez hasonló személyiség volt. Kátémagyarázata, kéziratban fennmaradt imádságai, ágendája vérbeli református ortodox gondolkodásra vallanak, viszont alkalmazott teológiája, illetve közegyházi tevékenysége és a népiskolák modernizálására tekintő elképzelései egyértelműen a felvilágosodás felé mutatnak.

és theologiai tanító professor Kis Gergely uramnak 1775-től fogva [...] leírta ilyen formában az nevezett helyen s idő alatt magának uzoni not[arius] Kováts Zsigmond [...]. Kézirat a Sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban. Ms. 3128.

³⁷ Kiss teológiai meggyőződésének bővebb kifejtését ld. Kolumbán Vilmos József: Backamadarasi Kiss Gergely kéziratosa kátémagyarázata és teológiai meggyőződése. In: *Emlékkönyv Tőkés István kilencvenedik születésnapjára*. Szerkesztette Adorjáni Zoltán. A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet és az Erdélyi és Királyhágómelléki Református Egyházkerület kiadványa. Kolozsvár 2006, 586–597.